

**«Η φορεσιά μου η πολυλογού» -
Μια πρώτη γνωριμία με τον κόσμο των παραδοσιακών ενδυμασιών
για μικρούς επισκέπτες με μεγάλες απορίες! Ένα εκπαιδευτικό
πρόγραμμα του Λαογραφικού και Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας –
Θράκης στη μόνιμη έκθεση των παραδοσιακών ενδυμασιών
για παιδιά νηπιαγωγείου και δημοτικού σχολείου**

Ειρήνη Μπότσιου

Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας – Θράκης (ΛΕΜΜ-Θ),
Τμήμα Εκθέσεων, Επικοινωνίας & Εκπαίδευσης
irenebotsiou@gmail.com

➤ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Μπορούμε να φανταστούμε τη ζωή μας χωρίς ρούχα; Από τη στιγμή που γεννιόμαστε μέχρι την ώρα που πεθαίνουμε, μας ντύνουν, ντυνόμαστε και ντύνουμε άλλους ανθρώπους! Τα ρούχα μιλάνε; Κι αν μιλάνε, τι λένε για αυτούς που τα φορούν, την κοινωνία και την εποχή τους; Μπορούμε να ακούσουμε τη «γλώσσα» των ρούχων που φορούσαν οι παππούδες των παππούδων κι οι γιαγιάδες των γιαγιάδων μας; Και υπάρχουν, άραγε, μυστικά κρυμμένα στις πτυχές και τις ραφές τους; Εκκινώντας από την παραδοχή ότι η ενδυμασία αποτελεί έναν άγραφο αλλά απολύτως εύγλωττο κώδικα επικοινωνίας και έναν διαχρονικό και πανανθρώπινο παράγοντα κοινωνικών και πολιτισμικών ταξινομήσεων, γνωρίζουμε στα παιδιά τον κόσμο των ενδυμασιών παρελθόντων ετών, εκείνων των κοντινών σε μας κοινωνιών, που τις χαρακτηρίζουμε ως παραδοσιακές. Περιηγούμαστε στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου *Παραδοσιακές ενδυμασίες της Μακεδονίας και της Θράκης: 1860 – 1960*, η οποία παρουσιάζει πενήντα πέντε ενδυμασίες της προβιομηχανικής εποχής από τον βορειοελλαδικό χώρο, την Ανατολική Θράκη, τη Μικρασία και τον Πόντο. Μέσα από ομαδοκεντρικές δραστηριότητες (ύφανση σε επιδαπέδιο αργαλειό), παιχνίδια παρατηρητικότητας, ταχύτητας και λεπτής κινητικότητας (σύνθεση/ συναρμολόγηση μιας ολοκληρωμένης γιορτινής φορεσιάς), πνευματικές ασκήσεις επίλυσης γρίφων και χιουμοριστικών αινιγμάτων, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του ΛΕΜΜ-Θ εισάγει τα παιδιά στους τομείς της τεχνολογίας, της μορφολογίας και της λειτουργίας των ενδυμασιών που φορούσαν οι άνθρωποι λίγες γενιές πριν από εμάς, διατυπώνοντας ερωτήματα που ακουμπούν στο σήμερα και αφορούν τους τρόπους που εμείς εκφραζόμαστε μέσα από το ντύσιμο, τις επιταγές της μόδας, τις έμφυλες και άλλες σχέσεις που αναπτύσσουμε μεταξύ μας. Η εισήγηση αποτελεί μια παρουσίαση του εν λόγω προγράμματος, εμπλουτισμένη με φωτογραφικό υλικό.

Λέξεις-κλειδιά: Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα, Λαογραφικό Μουσείο, Παραδοσιακές Ενδυμασίες.

➤ ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Το Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας – Θράκης κατά την εαρινή περίοδο του σχολικού έτους 2022 – 2023 πραγματοποίησε για μαθητές και μαθήτριες νηπιαγωγείου και δημοτικού το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «*Η φορεσιά μου η πολυλογού! – Μια πρώτη γνωριμία με τον κόσμο των παραδοσιακών ενδυμασιών για μικρούς επισκέπτες με μεγάλες απορίες!* Το πρόγραμμα σχεδιάστηκε στο πλαίσιο της μόνιμης έκθεσης *Παραδοσιακές ενδυμασίες της Μακεδονίας και της Θράκης: 1860 – 1960*», η οποία φιλοξενείται στον δεύτερο όροφο του Μουσείου, στην έπαυλη Γιακό Μοδιάνο, διατηρητέο οίκημα εκλεκτικιστικού ρυθμού των αρχών του 20ού αιώνα, στη Συνοικία των Εξοχών, στη Θεσσαλονίκη. Η διάρκεια κάθε εφαρμογής ήταν μιάμιση ώρα και η συμμετοχή των παιδιών ήταν δωρεάν. Σε είκοσι επτά (27) εφαρμογές που συνολικά πραγματοποιήθηκαν, πήραν μέρος εξακόσια (600) παιδιά από δεκαεπτά (17) σχολεία της Θεσσαλονίκης, του αστικού ιστού της πόλης και του ευρύτερου πολεοδομικού συγκροτήματος (Τρίλοφος, Νέο Ρύσιο, Νέα Μηχανιώνα).

➤ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ – ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Η έκθεση αναπτύσσεται σε πέντε χώρους και περιλαμβάνει πενήντα πέντε ενδυμασίες από τη Μακεδονία και τη Θράκη, καθώς και από περιοχές του ευρύτερου ελληνισμού, όπου ιστορικά καταγράφεται παρουσία κοινοτήτων με ελληνική συνείδηση (σημερ. Βόρεια Μακεδονία, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος). Οι περισσότερες ενδυμασίες είναι γυναικείες, λίγες οι ανδρικές. Εκτίθενται γεωγραφικά φορεσιές της δυτικής Μακεδονίας σε μια αίθουσα, φορεσιές της κεντρικής Μακεδονίας και των Σαρακατσάνων σε άλλη αίθουσα, φορεσιές της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, καθώς και του Πόντου και της Μικράς Ασίας σε τρίτη αίθουσα. Ένας διαδραστικός χάρτης παρουσιάζει τη διάχυση των ενδυμασιών στον βορειοελλαδικό χώρο. Μια μικρή ενότητα είναι αφιερωμένη στις καρναβαλικές μεταμορφώσεις των τελετουργικών εποχικών δρωμένων. Με εξαίρεση την αναπαράσταση ενός ραφτάδικου στον προθάλαμο της έκθεσης, όλα τα εκθέματα βρίσκονται μέσα σε προθήκες, συμπεριλαμβανομένων και των κοσμημάτων που εκτίθενται μεμονωμένα, όπως και των αντικειμένων που αναφέρονται στην κατεργασία του βαμβακιού και του μεταξιού και στην τεχνονομία βαφικής των ενδυμάτων. Οι δυο χρονολογίες που τίθενται συμβατικά για να οριοθετήσουν το εύρος της έκθεσης είναι το 1860, έτος που ταυτίζεται με το παλαιότερο ένδυμα που εκτίθεται -πρόκειται για ένα νυφικό φόρεμα από το Μοναστήρι (Bitola) της Βόρειας Μακεδονίας- και το 1960, που σηματοδοτεί σχηματικά το τέλος της προβιομηχανικής εποχής, οπότε στα περισσότερα μέρη, ακόμα και στα πλέον αγροτικά και απομονωμένα, τα ρούχα των ανθρώπων απομακρύνονται από τους συνήθεις τύπους των παραδοσιακών ενδυμασιών.

Ικανοποιώντας πρωταρχικά βασικές ανάγκες των ανθρώπων, το ένδυμα βρίσκεται διαχρονικά στην κορυφή του υλικού τους κόσμου και των δραστηριοτήτων που αναπτύσσουν σε πολλαπλά πεδία. Συγχρόνως αποτελεί έναν άγραφο αλλά

απολύτως εύγλωττο κώδικα επικοινωνίας. Τα ρούχα και τα εξαρτήματά τους είναι μέρος της ταυτότητάς μας, ατομικής και συλλογικής. Μέσω αυτών δηλώνουμε την ηλικία μας, το φύλο μας, την οικογενειακή μας κατάσταση, την ψυχική μας διάθεση, την κοινωνική και οικονομική μας θέση, το επαγγελματικό μας προφίλ, ενδεχομένως την ένταξή μας σε επιμέρους πολιτισμικές ομάδες. Στην προνεωτερική εποχή το ρούχο -ιδιαίτερα το γυναικείο- είναι συνυφασμένο και με την καταγωγή των ανθρώπων και τις εθνοτοπικές ομάδες όπου ανήκουν, συνιστώντας κριτήριο αναγνωρισιμότητας και αποδοχής, διαφορετικότητας και διαχωρισμού, με τις αναπόφευκτες επιλογές και συμπεριφορές που συνεπάγονται αυτές οι ταξινομήσεις. Η ενδυμασία και η μόδα που την επηρεάζει αποτελούν δυναμικά φαινόμενα, δηλαδή, υπόκεινται σε συνεχείς μεταβολές, που εκδηλώνονται κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες στο εκάστοτε ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Στην παραδοσιακή κοινωνία, όπου η συλλογική συνείδηση εκφράζεται μέσα από την τήρηση άγραφων νόμων που κληροδοτούνται από γενιά σε γενιά, οι ενδυματολογικές εξελίξεις συντελούνται σιωπηρά ως φυσική απόρροια αφομοιωτικών επιρροών και δημιουργικών μεταπλάσεων.

➤ ΣΤΟΧΟΙ – ΕΠΙΔΙΩΞΕΙΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Οι παραπάνω θέσεις σκιαγραφούν και τους στόχους των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του ΛΕΜΜ-Θ που έχουν ως θέμα τις παραδοσιακές ενδυμασίες. Σε ό,τι αφορά το τελευταίο μας πρόγραμμα, ήδη από τον τίτλο «*Η φορεσιά μου η πολυλογού!*», διαφαίνεται ο βασικός στόχος, ο οποίος αποβλέπει στο να κατανοηθεί από τα παιδιά ότι τα ρούχα, μεταφέροντας πληροφορίες και εκπέμποντας μηνύματα για τους ανθρώπους και την κοινωνία τους, «μιλούν». Να καταστεί σαφές ότι οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της μη λεκτικής γλώσσας των ενδυμασιών συμβάλλουν στην κατανόηση της ζωής και της εποχής των φορέων τους. Κι ακόμα να καταδειχθεί ότι η γνώση που αποκτούμε γύρω από τα ρούχα των κοντινών μας προγόνων μάς επιτρέπει να κάνουμε συσχετισμούς με το σήμερα και να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα αναφορικά με τα δικά μας ρούχα και κατ' επέκταση με τον κόσμο μας.

➤ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Οι ιστορίες, λοιπόν, που αφηγούνται οι παραδοσιακές ενδυμασίες εστιάζουν σε τρεις βασικούς τομείς: στην τεχνολογία της κατασκευής τους, τη μορφολογία τους και τη σημειωτική τους λειτουργία που αποκαλύπτει ενδιαφέρουσες πτυχές της προβιομηχανικής κοινωνίας και βρίθει συμβολισμών.

➤ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Ο τίτλος του προγράμματος λειτουργεί και ως αντίστιξη στις υποφωτισμένες -λόγω προστασίας των ευαίσθητων υφασμάτων υλικών- αίθουσες της έκθεσης,

όπου εισέρχονται οι μικροί μαθητές αντικρύζοντας ντυμένες μουσειακές κούκλες -από τις οποίες μάλιστα απουσιάζουν τα χαρακτηριστικά των προσώπων- πυκνές μέσα στον χώρο να στέκουν ακίνητες και «σιωπηλές». Υπό αυτήν την έννοια η έκθεση παιδαγωγικά αποτέλεσε πρόκληση, καθώς επιχειρήθηκε, μέσω της ανακαλυπτικής μεθόδου και της βιωματικής μάθησης, να αρθεί η απόσταση που δημιουργεί η προθήκη ανάμεσα στο παιδί και το έκθεμα, επιστρατεύοντας ερωταποκρίσεις που διεγείρουν την περιέργεια και προάγουν την κριτική σκέψη και δραστηριότητες που ενθαρρύνουν την απτική επαφή, την άσκηση κινητικών και πνευματικών δεξιοτήτων, τη συμμετοχικότητα.

➤ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ – ΜΟΥΣΕΙΟΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΒΗΜΑΤΑ – ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΝΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ

Πρώτη ενότητα: Η τεχνολογία της κατασκευής των ρούχων

Στην εισαγωγή του προγράμματος, μέσα από ερωτήσεις προς τα παιδιά που αφορούν τις καθημερινές τους συνήθειες καταδείχθηκε η αναγκαιότητα και η σημασία των ρούχων στη ζωή μας, παραδοχή που αποτελεί διαχρονική πραγματικότητα. «Τι όμως γνωρίζουμε για το ένδυμα, αυτό το τόσο απαραίτητο, χρηστικό και όχι μόνο, αντικείμενο της καθημερινότητάς μας;». Θέτοντας το συγκεκριμένο ερώτημα, η γνωριμία των παιδιών με την έκθεση ξεκινά από τη θεμελιώδη συνθήκη της κατασκευής των ενδυμασιών και των τεχνικών που συνδέονται με αυτήν. Η απλή φαινομενικά ερώτηση: «Από τι υλικά και με ποιον τρόπο ήταν φτιαγμένα τα ρούχα των προ-παππούδων και των προ-γιαγιάδων μας;» μάς φέρνει κοντά στην προβιομηχανική τεχνολογία του ενδύματος, αποκαλύπτοντας μια σειρά από εργασίες που αρχίζουν με τη διαθεσιμότητα και την προμήθεια της πρώτης ύλης -φυτικής προέλευσης, εφόσον αναφερόμαστε πρωτίστως στο βαμβάκι, ζωικής προέλευσης, εφόσον αναφερόμαστε κατά κύριο λόγο στο μαλλί των αιγοπροβάτων, κατόπιν το γνέσιμό της, ώστε να γίνει νήμα και συνεχίζουν με την ύφανση για την εκτέλεση του πανιού και το ράψιμο για την ολοκλήρωση του ρούχου.

Πρόκειται για τους βασικούς κρίκους μιας αλυσίδας παραγωγής, που πραγματοποιείται σύμφωνα με τους όρους της οικοτεχνικής και εργαστηριακής παράδοσης. Και εκείνο που διακρίνει τον προνεωτερικό από τον σύγχρονο άνθρωπο είναι η στενή και διαρκής σχέση του με τη διαδικασία αυτή στο σύνολό της, καθώς η μικρής κλίμακας δραστηριότητα, ο χειρωνακτικός της χαρακτήρας, η άμεση επαφή με το φυσικό περιβάλλον, το πνεύμα αυτάρκειας και οι δεσμοί εξάρτησης και αλληλεγγύης που καλλιεργούνται μέσα στην κοινότητα τού επιτρέπουν να αλληλεπιδρά με όλα τα στάδια που απαιτούνται έως τη δημιουργία του τελικού προϊόντος.

Αντίθετα ο σημερινός άνθρωπος έρχεται κοντά στο ένδυμα, όταν αυτό φτάνει στο ράφι του καταστήματος. Σήμερα αντιμετωπίζουμε το ρούχο ως εμπόρευμα και ο ρόλος μας εξαντλείται σε αυτόν του καταναλωτή. Αγνωούμε τι προηγήθηκε της κατασκευής ή αδιαφορούμε για μια τέτοια γνώση, μένοντας αποστασιοποιημένοι απέναντι στις πρώτες ύλες, στον χρόνο, τον κόπο, το κόστος, τις τεχνολογικές κατακτήσεις

και το έμπυχο δυναμικό που απαιτήθηκαν για τη δημιουργία του, τις συνθήκες μέσα στις οποίες αυτή πραγματοποιήθηκε ή τις επιπτώσεις, περιβαλλοντικές ή άλλες, που ενδεχομένως είχε. Οι συζητήσεις που έγιναν με τα παιδιά ανέδειξαν γλαφυρά τη συγκεκριμένη πτυχή του θέματος.

Ως προς το πρακτικό σκέλος της πρώτης ενότητας, επικεντρωθήκαμε στην ίδια την έννοια του υφάσματος από το οποίο είναι φτιαγμένα τα ρούχα και τα παιδιά μύηθηκαν στην τέχνη της υφαντικής, κορυφαία προϊστορική επιινόηση, η οποία συνέβαλε στην αναβάθμιση της ποιότητας της ζωής. Μέσα από ένα κινητικό παιχνίδι με τα δάχτυλα των χεριών, οι μαθητές και οι μαθήτριες αντιλαμβάνονταν βιωματικά τον τρόπο με τον οποίο διαπλέκονται/ σταυρώνονται μεταξύ τους τα νήματα, ώστε να δημιουργηθεί μια ενιαία συμπαγής επιφάνεια (Εικόνα 1) και έφτιαχναν το δικό τους υφαντό, υφαίνοντας στον όρθιο επιδαπέδιο αργαλειό του μουσείου (Εικόνα 2). Μάθαιναν ότι έως και το πρόσφατο παρελθόν η κατασκευή των ρούχων ολόκληρης της οικογένειας γινόταν αποκλειστικά σχεδόν στο σπίτι με τις γυναίκες να πρωταγωνιστούν και ότι εργασία και εξοπλισμός -όπως είναι ο αργαλειός και η ραπτομηχανή- που σήμερα είναι άγνωστα στους νεότερους, αποτελούσαν αναπόσπαστη οικιακή του νοικοκυριού.

Η τεχνολογία της παραδοσιακής ενδυμασίας επιδρά και στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι μεταχειρίζονται τα ρούχα τους. Τα παιδιά κλήθηκαν να στοχαστούν πάνω στον χρόνο και τις δεξιότητες που θα απαιτούνταν, προκειμένου να κατασκευαστεί μια φορεσιά, τις πρακτικές που θα υιοθετούνταν για τη φροντίδα και τη συντήρησή της, τα μέσα αποθήκευσης, τις λύσεις που θα προτεινόταν για την οικονομία των υλικών, τον ρυθμό με τον οποίο θα αντικαθίσταντο τα παλιά ενδύματα για να φορεθούν καινούργια, τις έννοιες της μεταποίησης και επανάχρησης.

Στις σκέψεις αυτές αντιπαραβάλαμε το κόστος και τη διάρκεια ζωής των βιομηχανοποιημένων ρούχων που φοράμε σήμερα, την ταχύτητα με την οποία τα αλλάζουμε, τους δρόμους που ακολουθούν και τους τόπους που καταλήγουν εκείνα που αποσύρουμε. Με αφορμή εικόνες που έχουν δει το φως της δημοσιότητας από χωματερές απόθεσης ρούχων με βραχύβια διάρκεια ζωής και «ημερομηνία λήξης» σε μέρη της γης που γεωγραφικά βρίσκονται χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά από τις δυτικές κοινωνίες, μιλήσαμε για το περιβαλλοντικό αποτύπωμα που αφήνει στον πλανήτη η καταναλωτική συμπεριφορά του σημερινού ανθρώπου σε σχέση με τα ρούχα.

Δεύτερη ενότητα: Η μορφολογία των ρούχων

Το δεύτερο μέρος του προγράμματος ήταν αφιερωμένο στη μορφολογία της παραδοσιακής ενδυμασίας. Η μελέτη της αναδεικνύει την ποικιλομορφία των τοπικών φορεσιών. Η γνώση αυτή συμβάλλει στην κατανόηση από τα παιδιά ότι οι εικόνες του σολιά -της φουστάνελας με το φέσι και τα τσαρούχια- και της Αμαλίας, της ελληνοπούλας ή της Σουλιώτισσας (όπως χαρακτηριστικά έλεγαν) -της χωριατοπούλας, δηλαδή, με τη μακριά φούστα, την ποδιά και τα φλουριά στο στήθος, τις οποίες έχουν μάθει μέσα από τις σχολικές αφηγήσεις και τις δημόσιες τελετουργίες να ταυτίζουν αφηρημένα με τις έννοιες της παράδοσης και του έθνους, αποτελούν στην πραγματικότητα γραφικές αποδόσεις μιας ενδυματολογικής μετωνυμίας που καλλιεργήθηκε ιστορικά και έχει εμπεδωθεί στη συλλογική αντίληψη.

Την ίδια «θεατρική» αίσθηση αποπνέει και ο χαρακτηρισμός στολή. Τα περισσότερα παιδιά στην ερώτηση «Τι εκθέματα βλέπετε;», απαντούσαν στολές, συγχέοντας τις πρωτότυπες ενδυμασίες του παρελθόντος που φορέθηκαν από ανθρώπους στο πλαίσιο της σύγχρονης τους πραγματικότητας με τα σοσιαλιστικά ρούχα της αποκριάς ή τα αντίγραφα των αυθεντικών ενδυμασιών που κατασκευάζονται σήμερα και φοριούνται ως κοστούμια παράστασης από χορευτές και χορεύτριες συγκροτημάτων παραδοσιακών χορών.

Στην αρχή σχολιάσαμε τα βασικά μέρη από τα οποία αποτελείται μια φορεσιά, εξηγώντας ότι οι ενδυμασίες συγκροτούν σύνολα ρουχισμού και εξαρτημάτων -κοσμημάτων και ειδών υπόδησης- όπου διακρίνονται ενδύματα εσωτερικά, που μπορεί να μη φαίνονται ή να φαίνονται λίγο και ενδύματα εξωτερικά που καλύπτουν τα πρώτα και είναι αυτά που δίνουν το στίγμα της κάθε φορεσιάς. Είπαμε ακόμα ότι μπορούμε να κατηγοριοποιήσουμε τις ενδυμασίες, βάσει κοινών τυπολογικών γνωρισμάτων, που απαντούν σε διάφορα μέρη, τα οποία δε χαρακτηρίζονται απαραίτητα από γεωγραφική γειννίαση ή πολιτισμική συγγένεια. Ωστόσο, οι ιδιαιτερότητες που συναντούμε, οι οποίες εκφράζονται σε επίπεδο παραλλαγών, είναι εντυπωσιακά πολλές και ερμηνεύονται στο πλαίσιο της κινητικότητας των πληθυσμών, των επιρροών που δέχτηκαν, των κλιματολογικών προσαρμογών, της ιστορικής τους εν γένει πορείας. Έτσι, χάρη στο ρούχο και τις ομοιότητες ή τις διαφορές που παρουσιάζει από περιοχή σε περιοχή και από μια χρονική περίοδο σε άλλη, μπορούμε να ιχνηλατήσουμε διαδρομές στον χώρο και τον χρόνο και να καταλάβουμε τους πολιτισμικούς δεσμούς που συνδέουν τις κοινότητες μεταξύ τους.

Ακόμα, αναφερθήκαμε στις ξεχωριστές ονομασίες που υπάρχουν για καθένα από τα απαραίτητα μέρη μιας φορεσιάς και αυτό ήταν εξόχως αποκαλυπτικό, στην περίπτωση των κεφαλόδεσμων των γυναικείων ενδυμασιών -χρησιμοποιήθηκε το παράδειγμα του κεφαλόδεσμου της ενδυμασίας από το Ρουμλούκι (Αλεξάνδρεια Ημαθίας)- καθώς τα παιδιά αντιλήφθηκαν την πληθώρα των εξαρτημάτων που συνθέτουν ένα τέτοιο σύνολο, διασκεδάζοντας με την εντύπωση που πολλά είχαν έως εκείνη τη στιγμή, νομίζοντας πως αυτό που στολίζει το γυναικείο κεφάλι είναι ένα αλλόκοτο πλην μονοκόμματο κάλυμμα, που φοριέται σαν καπέλο!

Στην αρχή, τα παιδιά παρακινούνταν να επιλέξουν μια από τις προθήκες και να παρατηρήσουν με προσοχή τις ενδυμασίες που εκτίθενται, διαβάζοντας -με τη βοήθεια των συνοδών τους, αν ήταν πολύ μικρά- τις λεζάντες οι οποίες πληροφορούν για τα μέρη από τα οποία προέρχονται. Ρωτούσαμε κατόπιν αν γνωρίζουν πού βρίσκονται -για παράδειγμα- η Νάουσα, η Βέροια, η Αλεξάνδρεια ή η Επισκοπή, τοποθεσίες οι οποίες μολοντί ανήκουν στον ίδιο νομό, τον νομό Ημαθίας, και βρίσκονται κοντά η μια με την άλλη, χαρακτηρίζονται από διαφορετικές ενδυμασίες. Γινόταν, λοιπόν, αντιληπτός ο πλούτος των ενδυμασιών που επιχωριάζουν σε μια περιοχή.

Στη συνέχεια, παίξαμε το παιχνίδι «Παρατηρώ και περιγράφω, βλέπω και αναγνωρίζω». Από την προθήκη με την οποία δουλέψαμε, ένας μαθητής ή μια μαθήτρια επέλεγε μια φορεσιά της αρεσκείας του/ της, την οποία και περιεργαζόταν για λίγο. Στον ίδιο χρόνο τα άλλα παιδιά παρατηρούσαν κι εκείνα τις ενδυμασίες της προθήκης. Κατόπιν, χωρίς να φανερώσει την επιλογή του, περιέγραφε τη φορεσιά όσο γινόταν πιο παραστατικά στους/ στις συμμαθητές/ τριές του, οι οποίοι/ ες, όση ώρα μιλούσε, είχαν τα μάτια τους κλειστά. Όταν τα άνοιγαν, καλούνταν να μαντέψουν ποια

ήταν η ενδυμασία, για την οποία μόλις είχαν ακούσει! Αν τα παιδιά ήταν πολύ μικρά ή διαπιστωνόταν δυσκολία στην αναγνώριση και ταύτιση των ενδυμασιών, το παιχνίδι παιζόταν, χωρίς να κλείνουν τα μάτια.

Με αφορμή τη συγκεκριμένη δραστηριότητα, το πρώτο πράγμα που διαπίστωναν τα παιδιά ήταν η «φτωχή» εκπροσώπηση των ανδρικών φορεσιών σε σχέση με τις γυναικείες. Γιατί παρατηρείται αυτή η δυσαναλογία; Για να απαντήσουν στο ερώτημα οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνταν πρώτα να προβληματιστούν σχετικά με το είδος των ρούχων που εκτίθενται. Τι ρούχα είναι; Καλά (επίσημα) ή καθημερινά; Πρόκειται για τις καλές φορεσιές των ανθρώπων της προβιομηχανικής κοινωνίας, που αντιπροσωπεύουν μεγάλα γεγονότα της ζωής τους, τα οποία επιτάσσουν φροντισμένες εμφανίσεις. Απουσιάζει λοιπόν ο κόσμος του μόχθου και της εργασίας και οι ενδυματολογικές τους αποτυπώσεις. Πόσο εύκολα όμως θα μπορούσαν να διασωθούν ρούχα της δουλειάς και ποια οπτική γωνία θέασης θα ήγειρε το ενδιαφέρον για την έκθεσή τους;

Τα παιδιά παρακινήθηκαν να σκεφτούν και γύρω από τους διακριτούς ρόλους που επωμίζονταν στο παρελθόν τα δυο φύλα και κατά πόσο αυτό θα μπορούσε να έχει επηρεάσει τη διατήρηση των γυναικείων φορεσιών περισσότερο από τις ανδρικές. Συζητήσαμε για τις επαγγελματικές ασχολίες των ανδρών και των γυναικών, την παρουσία τους στον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο, την άσκηση του εμπορίου, τις ευκαιρίες που προσφέρονταν σε άνδρες και γυναίκες για μετακινήσεις και ταξίδια, τις επιδράσεις της μόδας από την επαφή με τον δυτικό κόσμο και την υιοθέτηση νεοτερισμών. Τέλος, κάποια παιδιά διατύπωσαν την άποψη ότι η πρόωγη εγκατάλειψη από τους άνδρες των τοπικών τους ενδυμασιών μπορεί να σχετίζεται και με τη συμμετοχή τους στους πολέμους.

Άλλη παρατήρηση που άπτεται της μορφολογίας των ενδυμασιών αφορούσε τη διάκρισή τους σε αγροτικές/ «χωριάτικες» και αστικές δυτικού ή ανατολικού τύπου, κάτι που επίσης είναι εμφανές στις ενδυμασίες της έκθεσης και τα παιδιά μετά την πρώτη τους εξοικείωση με τον χώρο μπορούσαν να το εντοπίσουν, παρατηρώντας τόσο τις στιλιστικές διαφορές των φορεσιών όσο και την υφή των υφασμάτων, ακόμα και τα χτενίσματα στα μαλλιά των κουκλών.

Μετά από τα παραπάνω, ακολουθούσε το σκέλος της καθαρά παιγνιώδους δραστηριότητας του δεύτερου μέρους. Το παιχνίδι ήταν για τις φορεσιές των Σαρακατσάνων της Θράκης. Αρχικά, μέσα από την υποενότητα της έκθεσης που είναι αφιερωμένη στους Σαρακατσάνους, τα παιδιά γνώριζαν τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα και τον τρόπο ζωής της. Αφού παρουσιάζαμε κομμάτι-κομμάτι την ανδρική και τη γυναικεία σαρακατσάνικη ενδυμασία, βλέπαμε ότι οι ενδυματολογικές επιλογές συμβαδίζουν με τις συνθήκες διαβίωσης των εποχικά μετακινούμενων κτηνοτρόφων, τις προκλήσεις της καθημερινότητάς τους και με την κοινωνική εσωστρέφεια ή εξωστρέφεια που η κοινότητα εκδηλώνει. Μετά τα παιδιά καλούνταν να ντύσουν δυο κούκλες από τσόχα, έναν μικρό Σαρακατσάνο και μια μικρή Σαρακατσάνα (Εικόνα 3). Οι διαστάσεις των κουκλών, όπως και τα ρούχα που αντιστοιχούσαν σε καθεμιά, ήταν στα μέτρα των παιδικών χεριών, ώστε οι μικροί συμμετέχοντες/ ουσες να μπορούν να χειρίζονται το υλικό με άνεση (Εικόνες 4, 5). Ως πρότυπο για τις δυο φορεσιές χρησιμοποιήθηκαν εκείνες των ενηλίκων που εκτίθενται, οπότε τα παιδιά μπορούσαν εύκολα να συσχετίσουν τα εκθέματα με τα ρούχα του παιχνιδιού και να ελέγξουν μόνα τους αν τα τοποθετούν σωστά στα υφασμάτινα σώματα.

Τρίτη ενότητα: Η σημειωτική λειτουργία των ρούχων

Στην τρίτη ενότητα πραγματευθήκαμε το θέμα των πολλαπλών λειτουργιών που επιτελεί η ενδυμασία. Πέρα από τον προφανή λόγο της προστασίας του σώματος από τη βρωμιά, το κρύο, τη ζέση ή άλλους περιβαλλοντικούς παράγοντες, το ρούχο εξυπηρετεί και άλλες λειτουργίες που αφορούν τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές πτυχές της ζωής.

Πρώτα σχολιάσαμε ότι η ενδυματολογική ταυτότητα των ανθρώπων συνιστά δήλωση της καταγωγής τους και αυτό έχει μεγάλη σημασία στις παραδοσιακές κοινωνίες, οι σχέσεις των οποίων δομούνται πάνω στη βάση των συγγενικών δεσμών που συνάπτουν τα μέλη τους.

Συμπληρωματικά, με όσα είχαμε πει στο δεύτερο μέρος, παρατηρούσαμε ότι οι γυναίκες φορεσιές είναι ιδιαίτερα φορτωμένες. Διαθέτουν πλήθος από ρούχα και αξεσουάρ, αφήνοντας ελάχιστα σημεία του σώματος ακάλυπτα. Τα ενδύματα είναι πλημμυρισμένα από χρώματα και διακοσμητικά σχέδια. Τα κοσμήματα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και είναι περίτεχνα δουλεμένα. Τα παιδιά μάθαιναν ότι οι γυναίκες φορούσαν αυτές τις ενδυμασίες τη μέρα του γάμου τους και κατόπιν σε άλλες επίσημες και χαρμόσυνες περιστάσεις, όπως είναι ο κυριακάτικος εκκλησιασμός, οι θρησκευτικές γιορτές, το χοροστάσι στο πανηγύρι του χωριού. Η πληροφορία ότι αποτελούν νυφικές φορεσιές εξέπληττε τα παιδιά, τα οποία γνωρίζουν ως νυφικά τις μακριές λευκές τουαλέτες, που εισήχθησαν στην Ελλάδα από τη δυτική Ευρώπη και άρχισαν να καθιερώνονται στην ύπαιθρο γύρω στην τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα.

Ως νιόπαντρες, λοιπόν, ή αρραβωνιασμένες οι γυναίκες που έφεραν αυτές τις ενδυμασίες ήταν κοπέλες σε αναπαραγωγική ηλικία, ικανές για τεκνοποίηση, βασικό ζητούμενο της εποχής και κύριος σκοπός του γάμου. Για αυτό και πρόκειται για ρούχα προίκας. Εξηγούσαμε στα παιδιά ποιος ήταν ο θεσμός της προίκας -στα περισσότερα η λέξη ήταν άγνωστη- πώς και από ποιους -ποιες- ετοιμαζόταν και τι σήμαινε για το μέλλον των κοριτσιών. Οι στολισμένες φορεσιές της νιότης αρχίζουν να υποχωρούν όσο η κοπέλα ωριμάζει ηλικιακά. Μεγαλώνοντας η γυναίκα αποχωρίζεται τα πολλά στολίδια, ενώ και τα χρώματα της ενδυμασίας της παύουν να είναι ζωηρά. Τα παιδιά επεσήμαναν ότι σήμερα αυτό έχει σχεδόν εκλείψει, φέρνοντας ως παράδειγμα τις δικές τους γιαγιάδες και τον τρόπο με τον οποίο ντύνονται και περιπαιούνται τον εαυτό τους.

Οι «βαριές» ενδυμασίες φανερώνουν επίσης ότι οι νυφικές φορεσιές στερούνται εποχικότητας. Τα παιδιά εύλογα αναρωτιούνταν για το αν τα νυφικά ρούχα διαχωρίζονταν ανάλογα με την εποχή που φοριόντουσαν -για παράδειγμα, άλλα τον χειμώνα και άλλα το καλοκαίρι- και κατά πόσο οι νύφες θα δυσφορούσαν, φέρνοντας πάνω τους τόσα πολλά. Λέγαμε τότε ότι οι γάμοι στην παραδοσιακή κοινωνία «υποτάσσονταν» στο απαιτητικό πρόγραμμα του ετήσιου αγροτικού κύκλου, γίνονταν, λοιπόν, σε κάποια ανάπαυλα από τον φόρτο των γεωργικών και κτηνοτροφικών εργασιών και ότι ζητούμενο δεν ήταν η άνεση και η πρακτικότητα, αλλά η πληθωρική εμφάνιση.

Η απουσία εποχικότητας αντανακλά και τις αντιλήψεις που κυριαρχούν γύρω από το σώμα, την έκθεσή του σε κοινή θέα, τα πρότυπα ηθικής, ομορφιάς και υγείας εκείνων των κοινωνιών. Ο στολισμός του ανθρώπινου σώματος δε νοούνταν ως έκφραση ανάδειξης κάποιας καλλίγραμμης σιλουέτας, ούτε ήταν αποτέλεσμα ατομι-

κής βούλησης. Η υπερβολή στην κάλυψη υποκρύπτει συχνά και άλλα ζητήματα που μπορεί να έχουν σχέση με τη συγκάλυψη κάποιας σωματικής αδυναμίας, συνδεδεμένης συνήθως με φτωχή διατροφή και σκληρές συνθήκες διαβίωσης εν γένει.

Από την άλλη όσο πλουσιότερη είναι μια φορεσιά σε κοσμήματα τόσο περισσότερο δηλώνεται το κύρος και η οικονομική δύναμη της οικογένειας από την οποία προέρχεται η νύφη, αλλά και της οικογένειας του συζύγου της, στην οποία εισέρχεται, μιας και τα κοσμήματα βρίσκονται στον πυρήνα της προσφοράς και λήψης δώρων μεταξύ των οικογενειών, επικυρώνοντας συμφωνίες, εξασφαλίζοντας συμμαχίες και αμοιβαίες δεσμεύσεις, παράγοντας σχέσεις εξάρτησης και ελέγχου. Η συζήτηση για τα κοσμήματα προκάλεσε ιδιαίτερος το ενδιαφέρον των μεγαλύτερων παιδιών. Κάποια θέλησαν να μοιραστούν τις δικές τους ιστορίες που αφορούν κοσμήματα των οικογενειών τους, που έχουν κρατηθεί ως κειμήλια και μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά.

Οι παραδοσιακές ενδυμασίες «μιλούν» και μέσα από τις διακοσμήσεις τους. Τα σχέδια στα ρούχα είναι καλλιτεχνικά δημιουργήματα, όμως δεν ικανοποιούν μόνο το αισθητικό κριτήριο των δημιουργών τους. Τα κεντημένα μοτίβα, οι χρωματικές επιλογές, η έμφαση σε ορισμένα είδη ρουχισμού, όπως είναι η ποδιά που καλύπτει τη γυναικεία κοιλιά περιέχουν συμβολισμούς που διαμορφώνουν τις πεποιθήσεις των ανθρώπων και διαμορφώνονται από αυτές. Οι συμβολισμοί αυτοί αντικατοπτρίζουν τις προσδοκίες των ανθρώπων για τη ζωή, αλλά και τους φόβους τους απέναντι σε κινδύνους που αισθάνονται ότι τους απειλούν. Σε γεωμετρικά σχήματα αλλά και σε φυσιοκρατικά κεντρίδια: άνθη, ανθρωπόμορφες και ζωόμορφες απεικονίσεις αποδίδονται μαγικές – προφυλακτικές ιδιότητες και τα ρούχα αποκτούν μια διαφορετική λειτουργικότητα από εκείνη της απλής προστασίας από τα καιρικά φαινόμενα ή της καλαισθησίας. Η έννοια του φυλακτού έκανε ορισμένα παιδιά να σκεφτούν το σύμβολο του σταυρού που χρησιμοποιείται κατά κόρον ως κόσμημα, υπερβαίνοντας συχνά τη θρησκευτική του διάσταση, ενώ άλλα μπήκαν στον «πειρασμό» να σχολιάσουν τη φετιχιστική στάση που κρατούν κάποιοι άνθρωποι απέναντι σε συγκεκριμένα ρούχα, τα οποία φορούν πιστεύοντας ότι τους φέρνουν γούρι.

Τέλος, με αφορμή την αναπαράσταση του θρακιώτικου χορού ζωναράδικος που εκτελείται συνοδεία γκάιντας και παρουσιάζεται στην αίθουσα με τις θρακιώτικες φορεσιές, η σειρά με την οποία δείχνονται οι ενδυμασίες πάνω στις κούκλες – μέλη του χορού μαρτυρά τη σχέση ιεραρχίας που διακρίνει τις γυναίκες που συμμετέχουν. Σημειολογικά η ιεραρχία αυτή εκφράζεται ως εξής: πρώτη η νύφη, δεύτερη η νιόπαντρη, τρίτη η αρραβωνιασμένη, τέταρτη αυτή που είναι ελεύθερη, αλλά σε ηλικία γάμου, πέμπτο το νεαρό κορίτσι.

Το παιχνίδι που χρησιμοποιήσαμε για να αντλήσουμε το παραπάνω υλικό ήταν αινίγματα και γρίφοι, που διατυπώνονταν προς τα παιδιά με τη μορφή έμμετρων στίχων (Εικόνα 6). Τα στιχάκια αυτά ήταν γραμμένα έτσι που να φαίνεται ότι τα απευθύνουν στα παιδιά οι ίδιες οι ενδυμασίες, καλώντας τα να παίξουν μαζί τους! Τα μαντέματα προκύπτανε συνδυαστικά, μέσα από τη γνώση που είχε αποκτηθεί από τις προηγούμενες ενότητες, από μια μικρή εισαγωγή που μπορεί να προηγούνταν της κάθε πρόκλησης και βέβαια, από την «εξέταση» των ίδιων των εκθεμάτων και των πληροφοριών που τα συνοδεύουν. Κάποιες φορές επιλέξαμε να δώσουμε διαγωνιστικό χαρακτήρα στο παιχνίδι, χωρίζοντας τα παιδιά σε δυο ομάδες, οι οποίες για να κερδίσουν έπρεπε να λύσουν όσα περισσότερα αινίγματα μπορούσαν. Ενδεικτικά

μερικά παραδείγματα αινιγμάτων/ γρίφων:

Τα ρούχα μαρτυρούν την ηλικία. Πόσο να είναι η καθεμιά κυρία;
Λένε κάτι τα στολίδια; Τα πολύχρωμα κεντίδια;
Οι γυναίκες με αυτές τις φορεσιές είναι νέες ή γριές;

Απαραίτητο κομμάτι της καλής της φορεσιάς,
είμ' εγώ που με φοράνε στο σημείο της κοιλιάς.
Ποιο ρούχο είμαι;

Τι παράξενο -αλήθεια- η νυφούλα η γλυκιά
να φοράει με τα καλά της πάντοτε μία ποδιά!
Είμαι ποδιά για μάγειρες, μήπως γιατρού ποδιά
ή κάτι ζωντανό φυλάω σαν μέσα σε φωλιά;
Τι είναι αυτό κι εγώ τι ποδιά είμαι;
Πολλά απ' τα στολίδια μας είναι της νύφης δώρα.
Ποιος της τα δώρισε να πεις ευθύς αμέσως τώρα!
Αυτός απ' τον οποίο το επώνυμο το πρώτο παίρνει,
αλλά κι αυτός που το δικό του φέρνει, της το δίνει και της μένει!
Ποια είναι αυτά τα πρόσωπα;

Τα κορίτσια στον χορό δε λένε τ' όνομά τους!
Ποια είν' άραγε η Μαρία και ποια είναι η Σοφία;
Μιλούν όμως τα ρούχα τους και τι μας φανερώνουν;
Πως δύο είναι παντρεμένες, δύο αρραβωνιασμένες
και μια μικρούλα κοπελίτσα πως παίζει ακόμα με κουκλίτσα!
Ποια είναι η καθεμιά;

➤ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Ο επίλογος του προγράμματος είχε τον χαρακτήρα ανακεφαλαίωσης και αναστοχασμού. Τα παιδιά στάθηκαν στα σημεία που τους προβλημάτισαν ή τους έκαναν τη μεγαλύτερη εντύπωση (ένα από αυτά ήταν η πληροφορία ότι οι άνθρωποι στις αγροτικές περιοχές μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ίσως και αργότερα, δεν ήταν εξοικειωμένοι με τη χρήση εσωρούχου, όπως το γνωρίζουμε σήμερα, με αποτέλεσμα να απουσιάζει σε μεγάλο βαθμό από το ντύσιμό τους)! Μερικά παιδιά σχολίασαν ότι πολλά από όσα είδαν και συζητήθηκαν ανιχνεύονται στον τρόπο ζωής και τις συνήθειες και των δικών τους οικογενειών, συνειδητοποιώντας ότι η παράδοση αποτελεί φαινόμενο που βρίσκεται σε συνεχή κίνηση και εξελίσσεται παράλληλα με τις διαγενεακές σχέσεις που διέπουν τη λειτουργία της οικογένειας και της κοινωνίας. Ολοκληρώνοντας, κάναμε μια σύντομη αναφορά στις παλιές φωτογραφίες που παρουσιάζονται στην έκθεση ως εποπτικό υλικό, στις οποίες απεικονίζονται άνθρωποι ντυμένοι με τις ενδυμασίες της εποχής και του τόπου τους. Τα παιδιά προσπάθησαν να συσχετίσουν τα οπτικά ιστορικά τεκμήρια με τα φυσικά εκθέματα, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι οι φωτογραφίες είναι πολύτιμες πηγές πληροφόρησης.

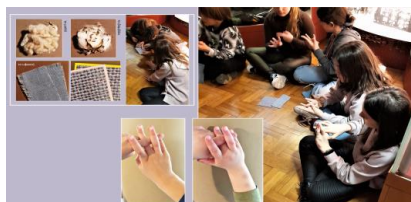
Πριν αποχωρήσουν από το Μουσείο, ένα δώρο – έκπληξη τα περίμενε. Τα δυο Σαρακατσανόπουλα, που γνώρισαν στη δεύτερη ενότητα και έπαιξαν μαζί τους, δίνονταν τώρα με τη μορφή χαρτοκοπτικής (Εικόνες 7, 8). Πρόκειται για μια δραστηριότητα που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στα παιδιά περασμένων δεκαετιών, σύμφωνα με την οποία υπάρχει σε χαρτί σχεδιασμένο ένα ανθρώπινο σώμα (μπορεί να είναι από αγόρι, κορίτσι, άντρα ή γυναίκα) και δίπλα μια σειρά από ρούχα και αξεσουάρ, που ταιριάζουν σε αυτό και διαθέτουν προεξοχές. Τα παιδιά κόβουν με το ψαλίδι το περιγράμμα του σώματος. Στη συνέχεια κόβουν τα ενδύματα, προσέχοντας να διατηρήσουν τις προεξοχές τους. Τσακίζοντας κατόπιν το χαρτί στα σημεία εκείνα, εφαρμόζουν πάνω στο σώμα τα ρούχα, ντύνοντας και ξεντύνοντας το μοντέλο τους! Με τη δραστηριότητα αυτή παροτρύναμε τα παιδιά να ασχοληθούν στο σχολείο ή στο σπίτι.

Στους/ στις εκπαιδευτικούς που συνόδευσαν τα τμήματα δίνονταν φύλλα αξιολόγησης του προγράμματος, τα οποία συμπληρώνονταν προαιρετικά. Τα σχόλιά τους κατέδειξαν ότι το πρόγραμμα είχε αποδοχή από τα παιδιά, καθώς συνδύαζε δημιουργικά τη γνώση, το παιχνίδι, τη μεταξύ τους συνεργασία και τον αναστοχασμό. Ελπίζουμε οι στόχοι μας να ευοδώθηκαν.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Γιοκαρίνης, Κ. (1988). *Η τεχνική των ερωτήσεων στη διδακτική πράξη και την αξιολόγηση*. Δράμα: Ιδιωτική έκδοση.
- Μελίδου – Κεφαλά, Ν. (1993). Οι Σαρακατσάνοι. Στο *Ένας οδηγός για τη γνωριμία του Σχολείου με το Λ.Ε.Μ.Μ.* Θεσσαλονίκη: Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας. 36-40.
- Μωραΐτη, Τ. (1997). *Λαϊκή παράδοση και σχολείο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Νικήτα – Χουλιάρα, Β. (1993). Η παραδοσιακή φορεσιά. Στο *Ένας οδηγός για τη γνωριμία του Σχολείου με το Λ.Ε.Μ.Μ.* Θεσσαλονίκη: Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας. 30-35.
- Παπαντωνίου, Ι. (1973). *Ελληνικές φορεσιές*. Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση.
- Σαββοπούλου, Θ., Τρακοσοπούλου, Ε., Μαρκή, Π., Καλφοπούλου, Ν., Νικήτα, Β., & Οικονομίδου, Φ. (1985). Τι είναι Μουσείο. *Αρχαιολογία*, 16, 16-21.

Παράρτημα - Εικόνες

Εικόνα 1. Μιλώντας για την τεχνολογία του υφάσματος, “Τα δάχτυλά μου, στημόνια και υφάδια”, Κατανοώντας τη διαπλοκή των νημάτων για την υφαντική εργασία

Εικόνα 2. Υφαινόντας στον όρθιο επιδαπέδιο αργαλειό του Μουσείου

Εικόνα 3. Ανακαλύπτοντας τη μορφολογία της παραδοσιακής ενδυμασίας μέσα από το ντύσιμο δυο υφασμάτων κουκλών, ενός μικρού Σαρακατσάνου και μιας μικρής Σαρακατσάνας

Εικόνα 4. Ντύνοντας το κορίτσι

Εικόνα 5. Ντύνοντας το αγόρι

Εικόνα 6. Παίζοντας με αινίγματα και γρίφους, μιλούμε για τη σημειωτική λειτουργία της παραδοσιακής φορεσιάς